In Noorderbreedte 1988-6 schreef de auteur over het voorkomen van woeste grond in Noord-Nederland. In deze bijdrage gaat hij in op de problemen van de ontginning van het onland.

DE WOESTE GRONDEN WAREN LEEG EN STIL

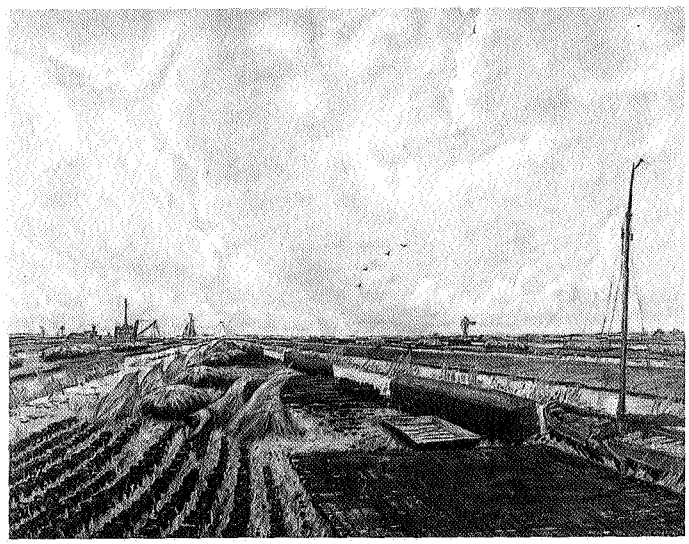

Auke van der Woud

DE HERINRICHTING VAN DE ONTGONNEN hoogvenen, of de inrichting van een gebied met vrijwel waardeloze heide- en zandgrond was geen kleinigheid. In alle betogen over het in kultuur brengen van de woeste grond, zowel de contemporaine als de huidige, is de mestvoorziening de spil waarom het welslagen van een ontginning draaide.

Mest verricht mirakelen

Mest is geen heilige, maar waar zij komt, verricht zij mirakelen, aldus het oude spreekwoord; zonder mest bleef de zandgrond nagenoeg steriel. De ondervoeding van de woeste grond kan met veel voorbeelden toegelicht worden; een ervan levert Hoogeveen rond 1810 — met zijn 4500 inwoners toen de grootste plaats van Drente. Er was een groot tekort aan akkerland, het dorp moest jaarlijks veel graan 'importeren'. Terwijl buiten de kom een jaarlijks groeiend areaal aan afgeturfde grond, dalgrond, klaar lag om in kultuurgrond veranderd te worden, verhinderden de hoge kosten van de daarvoor benodigde mest, die eveneens van elders aangevoerd moest worden, de uitvoering van deze grondverbetering. *'Het is algemeen zeggen: indien wij mest hadden, zouden wij ontginnen'*, aldus Van Hogendorp na een rondreis in 1818 door de zandstreek van Noordoost-Nederland. Na een tweede inspektie in 1819 voegde hij daar aan toe: *'De Veluwe, Drenthe, Overijssel kunnen met den tijd worden hetgeen Vlaanderen geworden is'*.

De aktiviteiten van de Vlaamse boeren vormen een opvallend onderdeel van de mestproblematiek. Ook zij hadden grote tekorten aan mest, maar in tegenstelling tot hun kollega's in Drente, Twente en de Veluwe waren ze bereid de noodzakelijke extra mest over grote afstanden naar hun land te slepen. Zo verlosten zij de grote Hollandse steden, Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Leiden, van een aanzienlijk afvalprobleem door de resultaten van de straatreiniging en de menselijke stofwisseling plus de haardas op te kopen en mee naar huis te nemen. Het gemopper over de uitverkoop van deze grondstof die mirakelen in de heidevelden had kunnen verrichten, is in de landbouwkundige geschriften van de Noordelijke Nederlanden niet zeldzaam, vooral niet na de Opstand van 1830, die deze transporten overigens enige jaren deed stagneren. Wat de auteurs van die decennia echter onvermeld laten is dat de Vlaamse boeren de grote mesthoeveelheden gebruikten in een aanzienlijk kapitaalintensiever produktieproces dan wat de zandboeren in Oost-Nederland gewoon waren te doen. Zij verbouwden nijverheidsgewassen zoals vlas, hennep, koolzaad, chicorei, hop en tabak, die een zware bemesting en een zeer intensieve grondbewerking eisten. Deze veel hoger ontwikkelde landbouw kende een heel andere kosten-baten verhouding, die de paradox verklaart dat de inwoners van Hoogeveen door gebrek aan mest niet aan ontginnen toekwamen, terwijl boeren uit de buurt van Brussel in 1819 hun mest nota bene in Zwolle aanschaften. Wie zich de staat van de waterwegen rond 1820 voor de geest haalt, weet dat zo'n transport van Zwolle naar Hoo-

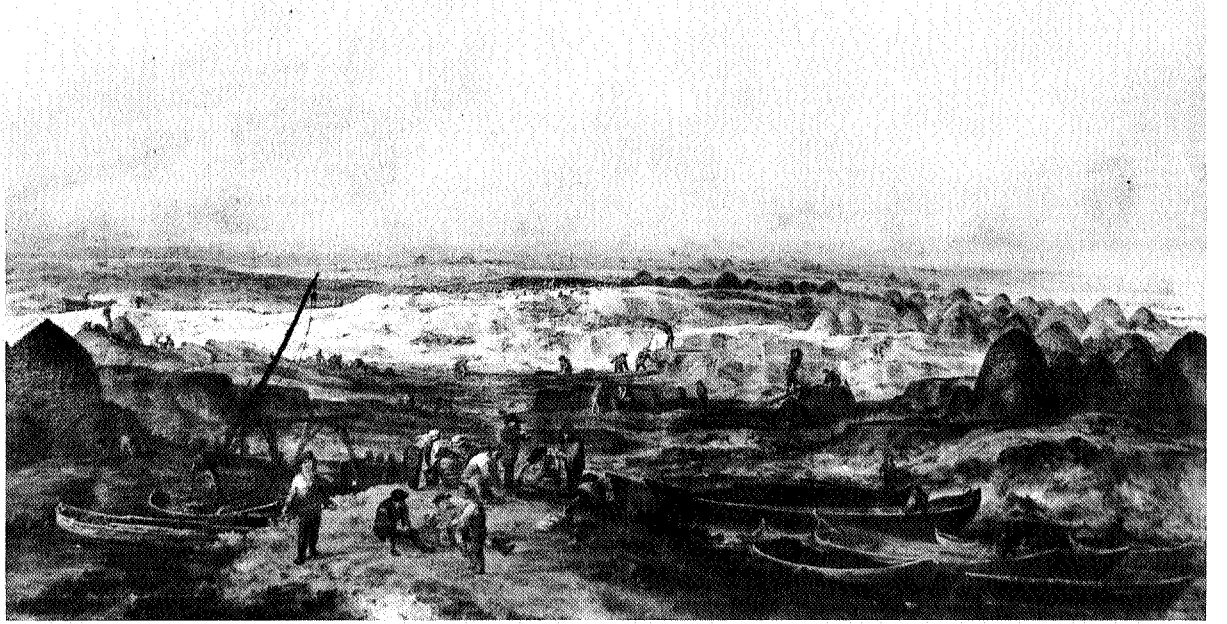

Veenderij in volle werking te Groningen, schilderij van J. S. Mancadan in het Groninger Museum

geveen enkele dagen geduurd zal hebben, en dat naar Brussel enkele weken. Deze realiteit, die er op wijst dat de Vlaamse boeren zulke hoge bruto lasten in hun produktie konden opnemen, geeft tegelijkertijd een dieper inzicht in de landbouwekonomie in de randen van de woeste gronden, waar blijkbaar haast elke investering boven die van het zaaigoed te veel was.

Misschien was echter het gebrek aan ontginningen niet alleen een kwestie van geld — dat hoe dan ook een schaars goed was op het platteland — maar ook van mentaliteit of van kennis. Er bestond immers in dit randgebied een relatie van afhankelijkheid tussen de kultuurgrond en de hei, die in essentiële zin vorm kreeg op de vloer van de potstal. Dit staltype, wijd verbreid op de zandgronden, dat in sommige gevallen slechts door het vee verlaten mocht worden om gelucht te worden, was de plaats waar de jaarlijkse mestvoorraad opgepot werd, bestaande uit een mengsel van de uitwerpselen en een toevoeging van heideplaggen. De aanvulling met plaggen werd onontbeerlijk geacht, zodat de aanwezigheid van woeste grond voor deze boeren paradoxalerwijs eveneens noodzakelijk was. De relatie van de hoeveelheid akkerland en heide die aldus een funktionele eenheid vormde, werd verschillend gekwantificeerd. Het laagst is de verhouding van 1:1, *'bij het tegenwoordige stelsel behoeft elke bunder bouwland omstreeks dezelfde hoeveelheid heide tot het winnen van plaggen'*. Het hoogst is de verhouding 1:10, opgegeven door een Duitse landbouwkundige in 1859, die de aanvulling met plaggen bovendien waardeloos noemde.

Hier openbaart zich nu precies de kloof tussen kennis door wetenschappelijke analyse en kennis door ervaring opgedaan, een ervaring die al duizend jaar recht van spreken gaf. De heideplag: voor de wetenschappelijke deskundige een jammerlijke surrogaat-mest, ten koste van veel arbeidskracht bijelkaar geschraapt, voor de boer de hoeksteen van zijn bestaan. De tegenstelling tussen degenen die opriepen tot ontginning door opheffing van de gemene gronden, de plaggenreservoirs bij

uitstek, en hen die op de grens van het kultuurland leefden was heel groot. Veel bewoners van het grensgebied leefden in omstandigheden die wij nu van sommige ontwikkelingslanden kennen, waar het dagelijks leven van jong en oud beheerst wordt door de noodzaak om brandstof en voedsel te foerageren. Voor experimenteren met de oogst heeft men reserves nodig — het is te gemakkelijk de heideboeren te beschuldigen dat zij door hun achterlijkheid en konservatisme de markescheiding en aansluitende ontginning tegenhielden: wie zou hen te hulp komen indien de voorspellingen van de landbouwdeskundigen niet bewaarheid werden? De vanaf 1809 beoogde destruktie van de marken hield meer in dan alleen een formele beslissing over aan wie welk stuk grond voortaan toebehoorde: het ging om de herstrukturering van het boerenbedrijf, en dat vergde dat de heideboeren massaal bereid zouden zijn hun eeuwenoude adat in te ruilen tegen een nieuwe, onzekere praktijk.

Waterwegen

Ontginning vergt bemesting, mest vergt infrastrukturele ontsluiting, wegaanleg eist juridische duidelijkheid binnen het gebied. Niet alleen de mest was schaars in de woeste gronden, ook de andere schakels in de genoemde keten waren spaarzaam aanwezig.
Om met de eerste schakel te beginnen: de kosten van mest uit de steden werden vooral bepaald door het vervoer. Hoewel het voor de hand ligt dat de vervoerskosten naar de arme gebieden in de mesthandel een sterk remmende werking op de afzet gehad hebben, is het toch niet zo dat deze handel zichzelf geheel uit de markt prijsde. Juist voor nog maagdelijke grond heette stadsvuil het beste te zijn, daarna kon eigen koe- of schapenmest gegeven worden: *'nieuw aangemaakte ondergronden, met laatstbedoelde meststoffen aangelegd, leveren nimmer zoo weligen groei op als die met straatvuilnis zijn toebereid; dientengevolge is thans algemeen aangenomen, dat bij deze landontginning, zoo zij duurzaam voordeel zal opleveren, straatvuilnis moet worden gebruikt: deze schijnt aan den dalgrond een en ander nog ontbrekend bestanddeel van goede groei-aarde toetevoegen'.*

Omdat het stadsvuil de residuen bevatte van de handel en nijverheid in de betreffende stad, en het derhalve van plaats tot plaats verschillend van samenstelling kon zijn, is het niet verwonderlijk dat in de voedingswaarde ervan kwaliteitsverschillen bekend waren.

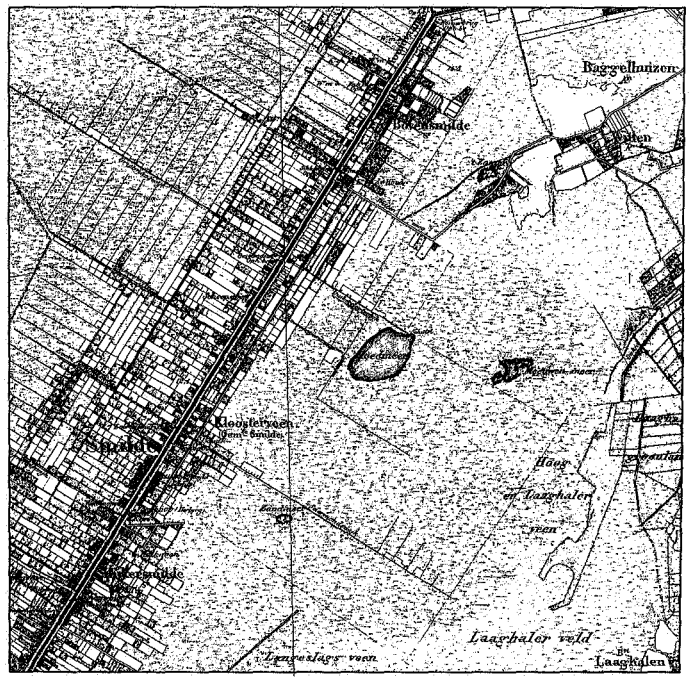

Veenkolonie Smilde rond 1830

'Volgens de ondervinding van deskundige landbouwers, is de beste straatvuilnis voor nieuw land die, welke wordt aangevoerd van Amsterdam, Kampen en 's-Gravenhage; ook heeft men in de laatste jaren met goed gevolg gebruik gemaakt van die uit Hoorn, Leijden, Haarlem en andere Hollandsche steden; doch zeker is het, dat de drie eerstgenoemde soorten, niet vervalscht zijnde, de voorkeur verdienen; nieuwe landen, die daarmee bemest zijn, kan men zulks op den duur aanzien'.

De voortreffelijkheid van gekomposteerd stadsvuil werd al tweehonderd jaar in de Groninger Veenkoloniën bewezen: deze bemesting verbeterde de grondstruktuur aanmerkelijk beter dan stalmest. De benodigde hoeveelheden waren echter enorm, 80 tot 100 ton per hektare in het eerste jaar, en nog eens 40 ton in het negende jaar, met in de tussenperiode stalmest. Dit getal van 80 tot 100 ton stadsvuil per hektare — om mee te beginnen — maakt het ontginningsprobleem heel konkreet, even konkreet als de experimenteerangst van de heideboeren. Ontginning van de Nederlandse woeste gronden op grote schaal zou in de eerste helft van de negentiende eeuw een kontinue vlootbeweging vereist hebben van mestpramen uit het noorden en het westen naar het oosten en het zuiden des lands. Een zodanige vrachtvaart mag in die tijd illusoir geweest zijn, volstrekt ongewoon was zo'n intensieve goederenstroom nu ook weer niet. Er bestond al heel lang zo'n stroom, uitstekend georganiseerd door producenten, vervoerders en distribuanten: de turfvaart. Deze ging echter de andere kant op, vanuit de woeste gronden naar de steden, vanuit het onland naar de beschaving en de welvaart. Ook dat is een praktijk die in de beeldspraak van het ontwikkelingsland past. De honderden tonnen kompost die idealiter nodig waren om enkele hektaren onvrucht-

bare grond in kultuur te brengen, konden slechts over water aangevoerd worden. Bulktransport over de weg was haast ondoenlijk — men denke slechts aan de zware boerenwagens die over slecht terrein maar enkele honderden kilo's in een keer konden vervoeren. Het is in deze omstandigheden begrijpelijk dat alleen daar ontginningen konden plaatsvinden waar een redelijk funktionerende ontsluiting gegeven was. *'De keuze van den te ontginnen akker wordt alzoo niet zoo zeer door de hoedanigheid van den grond, als wel door de situatie bepaald'.*

De toestand van en de zorg voor de wegen op het platteland waren verre van volmaakt. Hier, in de armste en de dunst bevolkte streken van Nederland, zullen goede en goed onderhouden wegen zeldzaamheden geweest zijn. Ongetwijfeld is dit een faktor geweest die de uitbreiding van het kultuurland tegengewerkt heeft. Omgekeerd is het evenwel ook te simpel gedacht dat, wanneer er eenmaal een goede infrastruktuur was, de ontginningsaktiviteit dadelijk een aanvang nam. In 1850 kon worden vastgesteld: *'Op verre na toch is nog niet al het veld ontgonnen, dat onmiddellijk aan of in de nabijheid van groote vaarwaters gelegen is. Men zie maar eens rond langs de Dedemsvaart, de Smildinger en Hoogeveensche vaarten, de Friesche en Groninger vaarten, en lette er op, welke uitgestrekte velden zich daar nog aan derzelver boorden of digt in de nabijheid bevinden'.*

Hoewel een goede verbinding met het kultuurland voor een ontginning een conditio sine qua non was, was een verbinding alleen blijkbaar toch te weinig. De lege kanaaloevers van 1850 waarschuwen ons er voor om de inrichting van de kleine woestijnen niet slechts als een kwestie van mest en waterwegen te beschouwen, evenmin als in de huidige tijd een leeg industrieterrein volgebouwd wordt alleen omdat er subsidie is en er een weg naar toe leidt. Ontginningen vormen een ekonomische aktiviteit die vanzelfsprekend innig verbonden is met de ekonomie als geheel. Hoewel goede landbouwprijzen de aanval op de woeste grond van tijd tot tijd wel aangevuurd zullen hebben, kan toch niet verwacht worden dat de ontginningen een grote bloei zouden hebben gehad in een periode zoals de decennia tussen 1800 en 1850, waarin de landbouwsektor als geheel maar heel weinig *en geleidelijk vooruitgang boekte. Het leeg* blijven van de velden langs de genoemde kanalen is te begrijpen — maar nog niet ten volle te verklaren — tegen de achtergrond van de zeer gestage, matige groei van de Nederlandse ekonomie in dit tijdvak. Buiten de algemene ekonomische faktoren zijn er nog enkele remmende omstandigheden die, evenals de mestvoorziening en de infrastruktuur, direkt aanwijsbaar op het terrein van de ruimtelijke orde en de inrichting en het gebruik van de ruimte liggen. De twee omstandigheden die hier genoemd zullen worden zijn beide terug te voeren op een specifieke kennis van de bodem, die in die tijd in de periferie van het onland nogal dun gezaaid schijnt te zijn geweest: kennis van de territoriale rechten en grenzen, en kennis van een beter grondgebruik.

Het hele gezin werkte in de Drentse Veenkoloniën

Vage grenzen

Een hoofdkenmerk van de ruimtelijke orde van 1800 was de vaagheid van de grenzen. De grenzen waren echter nauwkeuriger gedefinieerd naarmate een gebied grotere belangen vertegenwoordigde. Ze waren ook nergens onvaster dan in het onland, waar de belangen gering waren, of waar ze alleen door sociaal zwakken verdedigd konden worden.

De grensvaagheid die er regel was, was een overblijfsel uit de Middeleeuwen, zoals ook het landschapsbeeld van de zand- en heidevelden nog steeds een oeroud, tijdloos aanzien had: menselijke ingrepen in deze natuur waren er weinig, er waren nauwelijks bakens die de geschiedenis markeerden, of het moesten al de hunebedden en de grafheuveltjes in Drente zijn — sporen van bewoning die een nog niet onderkende ouderdom hadden. In de tijd waarin de bisschoppen van Utrecht, de graven van Gelre, de hertogen van Brabant en de landsvorst uitgestrekte woeste gronden in hun domein hadden, waren de grenzen hoogstens aangegeven in kwartieren of uren gaans; een striktere bepaling was zinloos wanneer een gebied niet bewoond en niet bewerkt was. De erfenis van deze vage grenzen werd bezwaard door het gegeven dat eigendom en bezit niet identiek waren, en dat de ruimtelijke begrenzing van deze beide begrippen evenmin noodzakelijkerwijs samenvielen. De bisschop van Utrecht mocht bijvoorbeeld dan wel heer van een streek in Overijssel zijn, het lokale zand- en heidevolk had de grond feitelijk in bezit,

bewerkte deze en leefde daarvan. De juridische relatie tussen beide partijen werd voor de Revolutie geregeld in het oude landrecht, dat van streek tot streek kon verschillen. Wat was van de status en de kracht overgebleven aan het begin van de achttiende eeuw, toen de eigendomstitels al heel lang niet meer bij de bisschoppen en de graven uit het grijze verleden berustten? En wat resteerde nog aan het eind van de eeuw, toen de Bataafse Revolutie een eind maakte aan tal van *'Regten en Verpligtingen, hoe ook genoemd, uit het Leenstelsel of Leenregt afkomstig'*, zoals de Staatsregeling van 1798 vaststelde?

Merkwaardige situaties deden zich voor bij de zogenaamde onbeheerde gronden, delen van het onland die geen heer, geen eigenaar en evenmin een geregelde gebruiker hadden. Hoewel zulke stukken letterlijk niemandsland niet groot in getal en omvang geweest zullen zijn, bestonden ze blijkbaar nog wel, getuige de wetgever van het Burgerlijk Wetboek, die ze in het staatsdomein overbracht (BW 1838 art. 576). De woeste gronden leverden tal van voorbeelden die, minder extreem dan de onbeheerde gronden, op de territoriale onbepaaldheid de aandacht vestigen. Relatief sterke eigenaren, zoals grootgrondbezitters, konden in deze omgeving waarin de grenzen ternauwernood zichtbaar waren, hun grond gemakkelijk uitbreiden ten koste van een minder oplettende of minder sterke belendende eigenaar.

Het gebrek aan zekere grenzen bleek uiteraard het duidelijkst bij grondtransakties. Een jurist wees er in 1847 op dat het Domein en ook gemeentebesturen woeste gronden verkochten *'voor zoverre men daar regten op bezat, zonder tot eenige vrijwaring gehouden te zijn'*. Hetgeen wilde zeggen dat indien na de verkoop een derde partij zou verschijnen die rechten op de verkochte grond bleek te bezitten, de verkoper daarvoor niet aansprakelijk wilde zijn. Natuurlijk werd hierdoor de koper in een onzekere en kwetsbare positie gemanoeuvreerd: hij moest maar hopen dat hem niet nog een onbekende schadeclaim boven het hoofd hing. Met deze juridische eierdans kunnen de overheden de ontginningslust onmogelijk aangewakkerd hebben.

'Men scheen over het eigendom der heyde algemeen vrij onkundig te wezen', aldus de Commissaris van Landbouw over oostelijk Friesland in 1800. Niet alleen de sterken konden met deze onkunde hun voordeel doen, ook de sociale randfiguren, degenen die buiten de gemeenschap waren geplaatst of die zichzelf daarvan hadden afgewend. Juist in de marges die niet duidelijk een eigenaar hadden waren zij beschermd.

Vaststelling grenzen

De ambtenaren van het kadaster, die kort na 1830 de Nederlandse perceelgrenzen hadden vastgesteld, hebben merkwaardig genoeg maar zeer ten dele een eind kunnen maken aan de problematiek van de woeste grond. In de eerste plaats is de soliditeit van hun kartering diskutabel. Voor onverdeelde gronden gebruikten ze de schaal van 1:5000, die een onwerkbare onnauwkeurigheid had wanneer de grond voor ontginning in kleine percelen verkaveld moest worden. Ten tweede stelde het kadaster naar zijn aard wel de eigenaar van een perceel vast, maar was het niet geroepen om ook alle gebruiksrechten die daar golden vast te stellen. Zoals we zagen waren deze rechten in het onland bijna even belangrijk als de eigendomsrechten, en dienden de eerstgenoemde bij een transaktie evenveel gerespekteerd te worden als de laatste.

Het derde element dat de kadastrale opneming van de woeste grond aan de toch al ingewikkelde materie van de ontginning heeft toegevoegd, heeft zelfs een tijdlang als frustrerende faktor gewerkt. Terwijl de grensbepaling van het kadaster ontegenzeggelijk gunstig was voor de aanval op de woeste gronden, werkte de taxatie ten behoeve van de grondbelasting uitgesproken ongunstig. De wet van 1840 op de vrijdom van grondbelasting voor ontginningen, die aan een lange periode van onzekerheid een eind maakte, werd door velen als een onbillijkheid ervaren omdat bemeste heidegrond op den duur wel veel hoger aangeslagen zou worden, maar bemeste groenlanden niet, hoe slecht die aanvankelijk ook geweest mochten zijn. Nu was dit niet meer dan een negatieve publieke opinie, waarvan moeilijk valt na te gaan welk effekt ze had op de ontginningsaktiviteit. Erger was het tweede aspekt van de nieuwe, door het kadaster begeleide grondbelasting: deze introduceerde een voor de aspirantontginner administratieve rompslomp, noodzakelijk om de vrijstelling van belasting te verkrijgen. De formaliteiten waren *'voor hen, die er zich in voegen moeten, voor den minkundigen landman, ligt te omslagtig of te duister, om ze tijdig en zorgvuldig in acht te nemen. En echter heeft het geringste verzuim het gemis van vrijdom ten gevolge'*.

Voor veel andere kleine boeren of arbeiders die zelfstandig wilden worden, waren de papieren voor belastingvrijdom niet eens het struikelblok. Ze hadden hun streven naar een eigen stukje grond al eerder moeten opgeven omdat ze deze grond, hoe buitengewoon goedkoop deze in onontgonnen staat ook was, niet konden betalen. Ook hierin speelde de overheid een rol. Door de hoge registratie-, zegel- en transportkosten die aan grondverkoop verbonden waren, was de verkoop van kleine kavels financieel aanmerkelijk ongunstiger dan van grote. Hierdoor werden de geïnteresseerde kopers die onvermogend waren maar door middel van ontginning hun bestaan wilden verbeteren, van deze markt afgehouden, ofschoon *'de zoodanigen het juist zijn, die zulke kleine gedeelten in vruchtbaar land kunnen hervormen. Hun rijkdom bestaat in een of twee koeijen, of geiten; zij verzamelen zoo veel mogelijk den mest, en zijn dus langzamerhand in staat, om het land daarvan genoegzaam te voorzien: daarom bepalen zij zich ook bij kleine gedeelten'*.

Ontginningswetenschap

Het is bij deze opsomming van ontwikkelingsproblemen langzamerhand de vraag voor wie het ontginnen nog aantrekkelijk was, met andere woorden: welke was de doelgroep die het Rijk moest stimuleren de onderneming op zich te nemen. Het antwoord luidt ondanks alles toch: de minkundige landman met een of twee koeien, die bereid was om hard te ploeteren. Het is duidelijk dat de overheid deze groep niet erg geholpen heeft. De tweede groep was die van de 'heren', in alle opzichten de tegenpool van de vorige: vermogend, soms grootgrondbezitter, kundig en voor experimenten te vinden, geïnteresseerd in de wetenschap der landhuishoudkunde. Deze ontginners waren in staat om de belastingfaciliteiten ten volle te benutten, de last van de hoge bijkomende kosten bij grondaankoop over een groter aantal hektaren te verdelen, en de aanvoer van materialen en arbeid naar de ontginning gemakkelijk te organiseren. Misschien nog belangrijker was dat ze zich echter ook konden permitteren de woeste grond door middel van houtkultuur te verbeteren: de aanplant van een bos, bijvoorbeeld dennen, dat na twintig, dertig jaar gerooid werd, waarna de grond verrijkt met humus achterbleef. Omdat deze methode het investeringskapitaal twee tot drie decennia bevroor, vergde zij een ruime beurs. De resultaten ervan zijn moeilijk te taxeren, alweer bij gebrek aan cijfers van de situatie van voor 1833, maar ze

kunnen niet erg groot geweest zijn. Tussen 1833 en 1856 was cirka 56000 hektare nieuw bos aangeplant, dus zo'n vijf procent van het woeste grond-areaal.
Terwijl de houtkultuur al in de late achttiende eeuw en de eerste decennia van de negentiende eeuw als spekulatief beleggingsobjekt van stedelijke kapitalisten gebruikt werd, kwam er tegen het midden van de negentiende eeuw een verandering in zicht die zich na 1850 in sterke mate heeft doorgezet en die ook het einde van de woeste grond inluidde. Deze verandering was de verwetenschappelijking van de aanval op het onland. De stichting van het landgoed 'Schovenhorst' in 1848 op honderd hektare kale hei bij Putten is daarvan een voorbeeld. Deze ontginning, opgezet en geleid door een vermogend en landhuishoudkundig geschoold persoon — met alleen theoretische kennis — werd een modelkwekerij, een 'Baumschule' naar Duits voorbeeld, waar honderden boomsoorten werden gezaaid, geplant en getest op hun groeigedrag in deze nog maar nauwelijks onderzochte biotoop. Een katalogus uit 1868 vermeldt 184 soorten coniferen, 131 soorten appels, 112 soorten peren, 271 soorten van andere vruchtbomen en heesters.
De landhuishoudkundige wetenschap hield zich ook met de meer gebruikelijke ontginning bezig, waarbij onvruchtbare grond voor akkerbouw geschikt gemaakt werd. De resultaten van deze bemoeienis zijn niet spektakulair geweest voordat de uitvinding van de kunstmest in de loop van de tweede helft van de eeuw op chemische wijze een eind maakte aan het oude probleem van het mesttekort, waartegenover ook de traditionele wetenschap machteloos gestaan had. De landhuishoudkundige handboeken van Uilkens en Thaer verzamelden en systematiseerden alle kennis die in de eerste helft van de eeuw omtrent mest beschikbaar was, maar ook zij konden niet om de werkelijkheid heen dat mest die op de woeste grond gebracht werd, in feite aan het kultuurland onttrokken werd en dat derhalve verrijking van het ene land, verarming van het andere veroorzaakte. Vandaar het zoeken naar surrogaten. Het onderspitten van twijgjes kan op korte termijn weinig soelaas geboden hebben, maar heeft nog iets begrijpelijks — in tegenstelling tot de pogingen om zout, roet of mosselen als mest te gebruiken.

Weldadigheid: sociale politiek

De inzet van werklozen uit de steden bij het ontginnen is een thema dat in de eerste helft van de negentiende eeuw in de beschouwingen over de woeste gronden steevast wordt genoemd. Het kon haast ook niet anders, want deze koppeling van twee probleemgebieden leek een oplossing te bieden die voor alle partijen even voorspoedig was. De paupers zouden een volwaardig lid van de samenleving kunnen worden, de steden zouden ontlast worden van hun zware financiële verplichtingen aan de armenzorg, en de woeste gronden zouden in welvaart bloeien.
Om diverse redenen, waarvan de behoorlijke behandeling buiten dit bestek valt, is deze oplossing in die periode theorie gebleven. Tussen 1818 en 1820 werden door de Maatschappij van Weldadigheid de kolonies Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelmina's oord gesticht, vlakbij het snijpunt van de Friese, Drentse en Overijsselse grenzen, en bedoeld om het stadsproletariaat tot boeren om te vormen. Ondanks dat deze opzet binnen de nederzettingen zelf aanvankelijk niet zonder succes was en tot in het buitenland grote belangstelling ondervond, is de verhoopte navolging achterwege gebleven.
Deze kolonies waren niet alleen bedoeld als centra van werkverschaffing maar ook als plaatsen van maatschappelijke vorming, opvoeding, ja beschaving. G. K. van Hogendorp, die een sterke binding had met de idealen van de Verlichting, vergeleek zulke nederzettingen met de Middeleeuwse kloosters die in de wildernis werden gesticht en daar tenslotte middelpunten van kultuur werden. De Maatschappij van Weldadigheid opende in 1820 en 1823 de 'dwangkoloniën' Ommerschans en Veenhuizen om daarin ook bedelaars op te voeden tot ontginners en eerzame burgers. Bij deze bedelaars moeten we overigens niet uitsluitend denken aan weerloze kinderen en oude vrouwtjes, maar ook aan 'nachtbidders', mannen die in groepjes 's nachts het platteland afschuimden en door met brandstichting te dreigen de boeren geld of voedsel afpersten.

Woning in de venen bij Gorredijk rond 1920

Zeedeloozen en luiaards

Dit brengen van beschaving in een deel van het land waar gezinnen soms in overdekte kuilen of bouwsels van takken en heideplaggen leefden, waar boerderijen stonden waar mens, vee en oogst in een en dezelfde ruimte verbleven, is in de eerste helft van de negentiende eeuw geen belangrijk onderdeel van regeringspolitiek geweest, tenminste niet na 1813. Het vraagstuk van de werkverschaffing evenmin. Dat de meeste plattelandsgemeenten de minvermogende aspirant-ontginners

met zeer gemengde gevoelens aan zagen komen, is begrijpelijk. Indien het gezin het niet kon bolwerken en tot bedelarij verviel, kon de rechterlijke macht het immers in een kolonie van de Maatschappij plaatsen en de gemeente van hun oude domicilie voor hun verblijfskosten aanslaan. Via deze juridische en smadelijke omweg, die deze mensen in de kategorie der *'zeedeloozen en luiaards'* plaatste, kwamen ze dan toch weer op de heide terug met een schep in de hand. Het zal nog heel wat onderzoek vergen om de logika of de overtuiging in het regeringsbeleid inzake de ontginningen te begrijpen die deze gang van zaken liet voortbestaan.

Op papier leek alles zo eenvoudig, de stedelijke paupers konden het beste dicht bij huis voor de ontginningen ingezet worden. *'En welke steden hebben daartoe geene geschikte gronden? De stad Groningen heeft hare veenkoloniën slechts uit te breiden. De Friesche steden hebben overvloed van veen- en zandgronden in haar eigen gewest. Drenthe kan bijna de behoeftigen van ons geheele Land wel voeden. (. . .) Ziedaar allerwegen en voor een' ieder de gelegenheid zoo nabij aanwezig, om met eigene middelen, onder eigen bestuur, naar ieders bijzondere inzigten, tot eigene welvaart, voor zijne eigene armen, doelmatig werkzaam te zijn'.*

Aldus de direkteur van Frederiksoord in 1850. Uit zijn woorden lijkt het wel alsof het rijk in het geheel geen rol hoefde te spelen, en alsof de tienduizenden bedeelden waarom het ging, voor het zware landwerk geschikt waren, niet alleen lichamelijk maar ook mentaal. Hier nu schuilt een fundamenteel misverstand. De rijksoverheid had door haar optreden in de afgelopen dertig jaar niet bepaald een gunstige ontwikkelingsmentaliteit gestimuleerd, noch bij de steden, noch bij de bedeelden.

Schatten gouds

De toenmalige geringe aktiviteit die het Rijk in de woeste gronden ontplooide, is des te merkwaardiger wanneer men de tijdgenoten in hun becijferingen van de potentiële rijkdom van de heide volgt. Hun konklusies komen neer op bedragen van vele miljoenen guldens — in een tijd waarin een gezin van zes personen voor 400 gulden een jaar in een Drentse kolonie ondergebracht kon worden. De waarde van de woeste grond van Nederland werd, indien deze geheel tot landbouwgrond hervormd was, op zo'n 150 miljoen gulden getaxeerd. Voorlopig was dit echter een onwerkelijk idee. Wat wel zeer konkreet in de woeste gronden aanwezig was, was de formidabele energievoorraad in de hoogveengebieden van Groningen, Drente en Friesland — de turf was voor koken en verwarmen nog altijd de belangrijkste brandstof. Een taxateur van het Rijk schatte de waarde van het Drentse hoogveen in 1847 op 200 miljoen gulden bruto en 68 miljoen netto. De veengebieden die door de Dedemsvaart ontsloten werden, schreef men eveneens in deze jaren een totale waarde van bijna 100 miljoen gulden bruto toe, en *'een hoogstbelangrijk feit is 't daarbij, dat meer dan drie vierde van deze honderdmiljoenen guldens verdiend worden door den arbeidenden stand'*. De turfgraverij was inderdaad arbeidsintensief, zoals al het werk in de woeste gronden. De exploitatie van het Buinerveen bijvoorbeeld, een gebied in Noordoost Drente, heeft volgens recente berekeningen tussen 1830 en 1900 bijna 27 miljard turven opgeleverd. Het kan misschien geen verwondering wekken dat de regering van de Koopman-Koning zich niet veel gelegen liet liggen aan het beschavingspeil van de bewoners van de zand- en heidestreken. Het is echter raadselachtig waarom de enorme winsten die onder de heideplaggen lagen te wachten, de koning niet hebben verlokt tot enigerlei vorm van staatsdeelname.

Het onland van de overheid

Het sprak niet vanzelf dat de staat buiten deze winsten bleef. De staat had inmiddels waterwegen aangelegd en was in de jaren dertig een halve spoorwegondernemer geworden. Geen van deze zaken was a priori onrendabel, alle waren volgens een steeds weerkerende leus ondernomen in het belang van de binnenlandse handel en nijverheid.

De uitgestrekte woeste gronden, waarvan de ekonomische mogelijkheden rond 1800 al waren geïnventariseerd, hebben het zonder stuwende initiatieven van Willem I moeten stellen die hen hadden kunnen doen deelnemen aan de binnenlandse handel en nijverheid. Integendeel, er waren verscheidene overheidsmaatregelen die een voortvarende ontginning en ontwikkeling tegenhielden. Naast alle die hiervoor ter sprake gekomen zijn, is er nog de technische verwaarlozing van deze ontwikkelingsgebieden.

De provincie Drente was een onaantrekkelijke post voor de ambtenaren van 's Rijks Waterstaat, omdat er voor hen nauwelijks iets te doen was in vergelijking met de interessante waterstaattechnische werken die in de andere provincies ondernomen werden. Ofschoon het droge beeld van zand en heide dit niet meteen doet vermoeden, sprak de geringe bezigheid van de Waterstaat in die provincies niet helemaal vanzelf. Ook hier geldt dat deze aktiviteit klein was omdat de overheid geen ontginningsbeleid had. Een ontginning op grote schaal vergde tot in de verre omtrek aanpassingen van de waterbouwkundige infrastruktuur: elke ontginning van het hoogveen begon noodzakelijkerwijs met ontwatering, waarbij de turfvelden zeer veel water kwijt moesten. Ontginning door turfgraverij betekende landinrichting op grote schaal.

Er is een tweede mogelijkheid geweest om de Waterstaatsdienst voor de ontwikkeling van de dorre gronden in te zetten, een mogelijkheid die evenmin benut is. Evenals in het eerste geval gaat het om waterbeheersing, nu niet om het overtollige water te lossen, maar om het ontbrekende binnen te laten. Veel woeste grond ontbeerde water even hard als mest, of misschien was er wel mest maar geen water.

Het is overduidelijk dat de rijksoverheid zich in deze periode meer gericht heeft op het kultuurland en de steden, en dat daar ook het oefenterrein lag van de bestuurders en de technici die de steeds voortschrijdende inrichting en ontwikkeling van het land moesten leiden en vormgeven. De woeste gronden waren leeg en stil, ze hadden geen politieke zwaargewichten die hun belangen bepleitten en verdedigden. In de moderne geschiedschrijving lijkt het daarentegen wel eens alsof niet het kultuurland, maar de woeste gronden het excercitieveld waren voor de operatie die Nederland na 1800 langzamerhand onderging. Hun plaats in de ruimtelijke orde van 1850 was echter perifeer, nog bijna even perifeer als hij in de orde van 1800 was. ●

Dit artikel is een voor Noorderbreedte bewerkte versie van het hoofdstuk 'Woeste grond' uit 'Het lege land', het proefschrift van dr. Auke van der Woud, uitgegeven door Meulenhoff Informatief, Amsterdam. De auteur is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de RU Groningen.